

'BATAVISCHES CONSTANTIE'

DE VERDEDIGING VAN
AMSTERDAM IN HET
RAMPJAAR 1672

JAAP EVERT ABRAHAMSE EN ERIK SCHMITZ

Gefortificeerde steden en vestingen speelden een centrale rol in de vroegmoderne oorlogvoering. Vrijwel alle literatuur over dit onderwerp richt zich op het ontwerp van fortificaties en de theoretische grondslagen, die zich in de zeventiende eeuw internationaal snel ontwikkelden. De aanleg en het gebruik van vestingwerken en de achterliggende logistiek bleven in vergelijking hiermee onderbelicht.¹ In dit artikel wordt aan de hand van archiefmateriaal een reconstructie gemaakt van de maatregelen die het stadsbestuur trof om Amsterdam in staat van verdediging te brengen tijdens het Rampjaar 1672, de grootste crisis die de Republiek heeft doorgemaakt, en de ruimtelijke effecten daarvan.² Het archiefmateriaal laat zien dat de toestand van de fortificatiewerken rond de belangrijkste

stad van de Republiek niet optimaal was. Tevens blijkt dat het stadsbestuur alles op alles zette om de verdedigingswerken in korte tijd op peil te brengen (om die in 1674 weer deels af te breken). Daarbij richtte men zich niet alleen op de vesting rond de stad, maar werden inundaties gecombineerd met buitenwerken op afstand van de stad en werden plaatsen in de regio versterkt.

FRANSE EXPANSIE

De bezoeker van het Parijse hôtel des Invalides wordt in de voormalige eetzaal van het complex geconfronteerd met reeksen muurschilderingen op groot formaat, waarop onder meer in 1672-1673 door het Franse leger veroverde Nederlandse dorpen en steden zijn afgebeeld (afb. 1).³ De programmatisch opgezette serie krijgstaferelen is een triomfantelijke herinnering aan

▲ Detail van afb. 12, pagina 14

de bijna geslaagde onderwerping van de Republiek tijdens de *guerre de Hollande*, waarbij de hoofdprijs – Amsterdam – de Fransen ontging.⁴ De handelsmetropool aan het IJ ontbreekt dan ook in de reeks muurschilderingen.

Toch bevond zich in het zeventiende-eeuwse Parijs een ‘officieel’ en monumentaal stadsportret van Amsterdam, de facto de hoofdstad van de Republiek (afb. 2). Het hing in het Hôtel de Lionne, het woonhuis van Hugues de Lionne, markies van Fresnes (1611-1671), minister van Buitenlandse Zaken onder Lodewijk XIV. Het was daar bezorgd door de Amsterdamse gezant Coenraad van Beuningen. Toen deze in 1665 een bezoek bracht aan De Lionne werd hij ontvangen in een ruim bemeten galerij, waarin ‘verscheyde vakken waeren verciert met afbeeldingen der voornaemste steden in Europa’. Eén vak was nog leeg; Van Beuningen meende tijdens een gesprek met de markies te bespeuren dat het deze ‘niet onaengenaem’ zou zijn als daar een schilderij van Amsterdam zou komen te hangen. Van Beuningen werd gevraagd om de ‘perfecte groote’ door te geven en de burgemeesters bestelden een fraai schilderij. De opdracht ging naar Ludolf Bakhuizen, de meest vooraanstaande zeeschilder van zijn tijd. Dit kostbare geschenk diende ‘tot accomplissement van de vereijste civiliteijt’.⁵ Deze beleefdheid was bedoeld om De Lionne, en via hem de Zonnekoning, gunstig te stemmen. Het jaar daarop was het

schilderij klaar om – in opgerolde staat – naar Parijs verzonden te worden.⁶

Deze diplomatieke geste leidde, zoals bekend, niet tot het gewenste resultaat. In 1667 bezette Lodewijk XIV met een leger van 47.000 man een groot deel van de Spaanse Nederlanden. Het jaar daarop sloten de Republiek, Engeland en Zweden de Triple Alliantie, waardoor de Franse koning zich gedwongen zag de Vrede van Aken te ondertekenen, die tijdelijk een rem zette op zijn expansiepolitiek. Maar Lodewijk wist in de jaren daarna de meeste bondgenoten van de Republiek over te halen om hem te steunen. De Engelse koning was meteen na het tekenen van de Triple Alliantie in geheim overleg getreden met Lodewijk en sloot zich aan bij Frankrijk; alleen een gezamenlijke vloot zou de dominantie van de Republiek op zee kunnen breken. Om een inval langs de Maas en de Rijn mogelijk te maken, verzekerde Lodewijk zich van de steun van de keurvorst van Keulen en de bisschop van Münster. Zweden steunde de Franse koning door te voorkomen dat andere Duitse landen een Franse opmars zouden stuiten. Deze ‘considerable toerusting van de naburen van den Staet’ leidden in 1668 tot een versterking van de Hollandse militie.⁷ In december 1671 besloot de Amsterdamse vroedschap dat ‘de fortificatien alomme daer noch ijts gebreekt aenstonts wierden opgemaekt, alsmede de beddingen tot het planten van ’t canon geappropriert’. Twee compagnieën sol-

1. De Salle Turenne in het hôtel des Invalides in Parijs. In deze eetzaal bevindt zich een reeks schilderijen van door het Franse leger in de ‘guerre de Hollande’ veroverde steden en dorpen (Musée de l’Armée, Parijs, Dist. RMN-Grand Palais/Caroline Rose)

2. Ludolf Bakhuizen, Schepen op het IJ voor Amsterdam, 1666 (Musée du Louvre, Parijs)

daten, die recent waren afgeschaft, werden ‘mede bij deses tijts gelegenheit’ opnieuw in dienst genomen.⁸

In april 1672 verklaarde Lodewijk de Republiek de oorlog, in juni stond hij met 120.000 man bij Lobith.⁹ De IJssellinie bleek al snel onhoudbaar; Franse troepen bezetten grote delen van Gelderland en Utrecht en de ene na de andere stad gaf zich over. Op 20 juni viel Naarden, op vier uur van Amsterdam.¹⁰ Het Staatse leger, onder commando van Willem III, had zich teruggetrokken in het grensgebied tussen Utrecht en Holland, waar intussen inundaties werden gezet (afb. 3). Een beslissende aanval op het Hollandse *heartland* werd daarmee onmogelijk gemaakt.

DE VESTINGWAL

Kort voor het Rampjaar was Amsterdam uitgebreid van de Leidsegracht tot aan het IJ, een gebied van zo’n 3.000 hectare. Dit gebied was in de jaren 1662-1663 voorzien van vestingwerken, waarvan het ontwerp op hoofdlijnen in 1660 was vastgesteld.¹¹ Amsterdam kreeg hiermee een omwalling met een totale lengte van zo’n 7,5 kilometer en 26 bolwerken (afb. 4). In 1672

was die nieuwe uitleg, de ‘vierde vergroting’ genoemd, tot aan de Amstel goeddeels bebouwd. Het grootste deel, ten oosten van de Amstel, was echter nog leeg, onder meer door de terugval in de verkoop van bouwpercelen tijdens de Tweede Engelse Oorlog (1665-1667). In 1665 nam het stadsbestuur een resolutie aan waarin extensief gebruik van dit gebied als lakenramen en bleekvelden voor de textielindustrie werd toegestaan, waarbij werd aangetekend dat bij eventuele ophoging van grond rekening moest worden gehouden met de geplande grachten.¹²

In hetzelfde jaar werd militair ingenieur Matthias Dögen ingehuurd om de fortificatie rond de vierde vergroting te inspecteren.¹³ Uit zijn bevindingen is op te maken dat het grondwerk aan de stadswallen in grote lijnen klaar was, maar dat er nog allerlei details moesten worden uitgevoerd. Dögens advies ging vooral over de plaatsing van geschut, wachthuizen en deuren en slagbomen in de poorten. Hij adviseerde om geen stenen bruggen over de Singelgracht te bouwen en om de bovenkant van de vestingwal te egaliseren en te voorzien van een zandpad met daarop een laag

3. Nicolaas Visscher, kaart van de provincie Utrecht uit 1652 waarop in manuscript de door de Fransen veroverde steden zijn aangegeven (Universiteitsbibliotheek Leiden, collectie Bodel Nijenhuis)

aarde tegen het stuiven.¹⁴ Een deel hiervan werd pas tijdens het Rampjaar uitgevoerd.¹⁵ Bij de poorten kwamen overgangen met trappen, zodat het pad over de gehele vesting doorliep.¹⁶

De vestingwal, die deels uit veen en stadsafval was opgebouwd, bleek een weinig stabiele structuur: het verval zette al in tijdens de aanleg. Het kostte veel moeite om de wal op hoogte te krijgen en te houden.¹⁷ Waarschijnlijk heeft men de stabiliteit van een dergelijk massief aardwerk niet goed kunnen inschatten. Op 17 maart 1672 werd besloten dat de vesting uitsluitend nog met droge aarde mocht worden gehoogd.¹⁸

Op 6 april werd dit besluit alweer teruggedraaid: de buitendijkse bolwerken werden gehoogd met vuilnis.¹⁹ Overal werd materiaal gezocht. Stadsland bij de Volewijk werd afgegraven om de fortificatie te kunnen ophogen.²⁰ Voor de ophoging van de bolwerken ten noorden van de Nieuwe Vaart werd zelfs zand van de kort daarvoor aangelegde kerkhoven op de bolwerken Haarlem (bij de Palmstraat) en Rijkeroord (bij de Raampoort) gehaald.²¹

In juni 1672 was men nog (of alweer) bezig met het op hoogte brengen van de bolwerken aan weerszijden van de Muiderpoort.²² Het grondwerk aan de bolwerken

aan de oostzijde, tussen Muiderpoort en Weesperpoort, was in november 1672 niet in orde. De aannemers werden aansprakelijk gesteld voor de vertraging en kregen contractueel vastgelegde boetes opgelegd. De stad huurde dagloners in om het werk op kosten van deze aannemers uit te voeren.²³ Het is niet duidelijk of de fortificatie niet was afgebouwd, of alweer verzakt.

Om het uitzakken van het grondlichaam te voorkomen, begon men in 1667 met de bouw van een keermuur aan de buitenzijde van de bolwerken en courtines. Men besloot elk jaar een of twee bolwerken aan te pakken, 'na des casse gelegentheit'.²⁴ De bolwerken bij de uitvalswegen kregen prioriteit. Het jaar daarop werden vier bolwerken onder handen genomen, twee bij de Leidsepoort, een bij de Utrechtsepoort en een bij de Weesperpoort.²⁵ Eind 1667 overwoog men om de resterende tien bolwerken in één keer uit te voeren.²⁶ Hiervoor waren volgens berekening van de stadsmetselaar 9.776.000 bakstenen nodig en werden de kosten geraamd op 150.590 gulden. Uiteindelijk bleef het toch bij de vier waartoe eerder was besloten.²⁷

In de winter en het voorjaar van 1672 werd doorgevoerd aan de keermuren aan de westkant van de stad.²⁸ In april werden 34 extra opperlieden ingehuurd om het werk te versnellen.²⁹ Om de keermuur, die deels onder water lag, te kunnen metselen was de westelijke stadsgracht (deels) afgedamd. Dat bleef zo tot 10 juni: toen werd besloten het metselwerk zo hoog op te trekken

als enigszins mogelijk was en dan de dammen weg te halen.³⁰ In oktober 1672 stortte een deel van het muurwerk in de gracht en moest dit worden vervangen door aardwerk en riet.³¹ Begin 1673 leek men het op te geven: het resterende deel van de aarden wallen bij de Haarlemmerpoort kreeg geen keermuur.³² In het voorjaar van 1673 ging men toch weer verder met het project, dat men verwachtte in zes weken klaar te kunnen hebben.³³ Er was een – niet overgeleverd – idee ingediend om de stenen keermuur op orde te krijgen.³⁴

OMSLAGPUNT

Tien dagen voor de val van Naarden, op 10 juni 1672, besloot het stadsbestuur de verdediging op volle oorlogssterkte te brengen. Alle stadswerken werden stilgelegd, behalve die aan de fortificatie.³⁵ Werken die in daghuur werden uitgevoerd, konden zonder meer worden stopgezet, maar ook alle stadsmesters moesten hun personeel de volgende dag ontslaan – alleen enkele kleine werken, het onderhoud aan bestratingen en stadsgebouwen en het diepen van de grachten werden voortgezet. Voor het stopzetten van aangenomen werk was een akkoord nodig met de aannemers.³⁶ Op 28 juni werden vijfhonderd gravers in daghuur aangenomen om het werk aan de fortificatie te versnellen.³⁷ Er werden 25 mannen gehuurd om duizend kruiwagens te maken.³⁸ Op 8 juli vond een inspectie plaats van de stadswal. In overleg met Jan Tim, luitenant van de artillerie, werd bepaald op welke plaatsen batterij-

4. Amsterdam in 1672 met de belangrijkste toegangswegen of 'accessen', de namen van de bolwerken (in zwart), de poorten (in rood) en de beide 'beren' of dammen (in vet) die de stadsgracht afscheidden van het IJ (Menne Kosian, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

5. Cornelis Koel, versterkingen voor de Haarlemmerpoort in het Rampjaar. Een ravelijn bestreek de Haarlemmerweg en de trekvaart. Een langgerekte fortificatie op de Spaarndammerdijk verdedigde de sluisen in de dijk en de stenen beer die het water in de stadsgracht afscheidde van het IJ. Kaart uit 1674 (Stadsarchief Amsterdam)

6. Het ravelijn voor de Leidsepoort is te zien op de *Amstelodamum vetus et novissimum per Carolum Allardt*, 1679. De kanonnen en andere militaria die op de kaart zijn afgebeeld zijn typisch voor de periode na het Rampjaar, toen Amsterdam zijn militaire kracht wilde benadrukken (Stadsarchief Amsterdam)

en en kanonnen moesten worden opgesteld om de toegangen goed te kunnen verdedigen.³⁹

Op de bolwerken kwamen acht voet brede borstweringen; hiermee begon men 'besonderlijk daer den aenval meest gevreesd werd'.⁴⁰ Op 19 juni werd het werk aan de borstweringen verder versneld.⁴¹ Op 2 augustus werd – onder meer door weeskinderen en nog vijftig man in daghuur – doorgewerkt aan de borstweringen aan de westkant, tussen Leidsepoort en Haarlemmerpoort.⁴² Aan de oostkant was dat werk eind augustus nog niet klaar, maar werd het zandpad vast aangelegd.⁴³ In oktober inspecteerden Daniel Stalpaert en Jan Hendricksz van den Bergh het pad, om te zien waar het nog moest worden aangevuld.⁴⁴ De aanleg van de borstwering leidde echter tot verzakking van het Blauw hoofd en het bolwerk ten noorden van de Haarlemmerpoort. De borstweringen werden weggehaald en in een lichtere vorm teruggebracht.⁴⁵ Ook vier andere bolwerken werden ontlast door grond van de borstweringen weg te halen.⁴⁶ In december moesten weeskinderen aan het werk om een ingezakt bolwerk aan de oostkant te herstellen.⁴⁷

Buiten de Haarlemmerpoort werd een ravelijn aangelegd (afb. 5); het heiwerk was op 2 augustus klaar en werd beschoeid.⁴⁸ Daarna begon men op aanwijzing van architect Adriaan Dortsman met een tweede ravelijn bij de Leidsepoort (afb. 6).⁴⁹ Op 20 oktober werd vastgesteld dat het grondwerk aan de vestingwal grotendeels klaar was en begon men met het ontslaan van de opzichters.⁵⁰

Net als de wal was de stadsgracht een onderwerp van voortdurende zorg. De beide dammen ('beren') die de stadsgracht afscheidde van het open water van het IJ zorgden voor problemen. De stadsgracht tussen de Oosterbeer en het IJ was niet op diepte: op 26 februari 1672 was de modder door de vorst begaanbaar. Men nam een proef om te zien of die ondanks de vorst kon worden weggehaald.⁵¹ In juni moest de gracht tussen de Westerbeer en het Blauw hoofd weer worden uitgediept.⁵² Op 15 juni kreeg Jan Hendricksz van den Bergh, de opzichter van de water- en modderwerken, wederom opdracht om de stadsgracht op meerdere plaatsen uit te diepen, ook weer bij de Oosterbeer.⁵³ In oktober werd hiertoe opnieuw opdracht gegeven.⁵⁴ Er werden nu moddermolens ingezet, omdat de 'beugelaars' het werk kennelijk niet voor elkaar kregen.⁵⁵ Eind januari 1673 was de stadsgracht slechts 'ten dele gediept'.⁵⁶

DE BEZETTING VAN DE WAL

Terwijl in het voorjaar van 1672 de spanning opliep, werd een aantal zaken geregeld, waaronder de indeling van de krijgsmacht. De schutterij was ingedeeld in wijken, die de ruimtelijke spreiding van de verschillende sociale groepen weerspiegelden: de officieren woonden aan de grachten, het voetvolk in de buurten

daarbuiten of in het middeleeuwse stadshart.

Men liep tegen een probleem aan dat ook in traktaaten over vestingbouw werd behandeld: om een grote stad te verdedigen moesten er genoeg mensen zijn die de wallen konden bemannen.⁵⁷ Er waren in Amsterdam wel genoeg mensen, maar de verdeling over de stad was zeer onevenwichtig: ten oosten van de Amstel woonde vrijwel niemand. In het voorjaar werden de personele problemen in de nieuwe stadsuitbreiding opgelost. De regimenten van de schutterij die in de nieuwe vergroting lagen, werden 'met brave mannen compleet en van alle swacke en impotente schutters gesuijvert'. Er werd een lijst opgesteld met de namen van alle geschikte mannen die in de nieuwe vergroting woonden. Wie niet was ingedeeld, werd toegewezen aan een regiment, zodat de schutterij ook in de nieuwe vergroting op sterkte zou komen.⁵⁸ Er volgde een nieuwe indeling in zes regimenten en 48 compagnieën, zodat ook de nieuwe vergroting voldoende mankracht kreeg (afb. 7).⁵⁹ Op 20 juni werden nog honderden 'buschieters' gehuurd en een week daarna vier hoge officieren, 'ter oorsake het groote circuit van dese stad'.⁶⁰ Een groot aantal stadsgebouwen en kerken werd ontruimd om de militairen onderdak te kunnen bieden.⁶¹

Het nagenoeg onbewoonde gebied aan de oostkant had in oorlogstijd ook een voordeel: er was voldoende ruimte om de productie van buskruit relatief veilig binnen de wallen te laten plaatsvinden. In de nieuwe uitleg kwam een aantal kruittorens, onder meer bij de Nieuwe Vaart, op Wittenburg en achter de Hoogduitse synagoge.⁶² Ook in de bolwerken kwam kruitopslag.⁶³ De Zaagmolenpoort en de Raampoort werden elk ingericht als opslag voor 20.000 pond kruit, volgens een ontwerp van Daniel Stalpaert.⁶⁴

SCHOOTSVELD

Om de effectiviteit van de stadsverdediging te waarborgen, werd ook rond de stad van alles ondernomen: er moest een schootsveld worden gecreëerd en verbindingen naar de stad moesten worden afgesloten. Elk element waar vijandelijke troepen dekking achter konden zoeken, alles wat boven maaiveld uitstak, moest weg. Het was verboden te bouwen buiten de stad, maar op die regel waren veel uitzonderingen en de handhaving was niet altijd even consequent geweest.⁶⁵ Op 20 juni – de dag dat Naarden viel – gaf het stadsbestuur opdracht alle gebouwen, molens en lakenramen buiten de stad te slopen.⁶⁶ Toen een aantal zaagmolenaars dit na tien dagen nog niet had gedaan, dreigde men hun loodsen 'te laten ruineren, ende in stucken hacken'.⁶⁷ Zelfs de ringdijk van de Watergraafsmeer werd afgegraven, zodat die geen dekking kon bieden aan Franse troepen.⁶⁸ Op 11 juli werden alle bomen rond de stad omgehakt.⁶⁹ Het hout moest uit de stadsgracht en de omringende sloten worden gehaald,

7. Onbekende vervaardiger, Amsterdam verdeeld in 48 schutterswijken en zes regimentswijken, 1672 (Stadsarchief Amsterdam)

en alle voorraden (straat)stenen werden binnen de stad gebracht.⁷⁰ Een maand later werd ook de bestrating van de toegangswegen gehaald en naar de stad gebracht.⁷¹

Op 13 juni bekeek men of de bruggen buiten de poorten al moesten worden afgebroken.⁷² Dat gebeurde een week later. Ook de brug over de Amstel bij Uithoorn werd toen gesloopt.⁷³ Om beter bestand te zijn tegen vijandelijk geschut werden de poorten gevuld met zand.⁷⁴ Aan de Haarlemmerpoort, de Leidsepoort en de Muiderpoort bevestigde men touw met een bus, waarmee na het sluiten van de wacht de post kon worden binnengehaald.⁷⁵ Er kwamen pontjes om mensen over te zetten.⁷⁶

DE VERDEDIGING VAN DE IJ-KANT

In de zeventiende eeuw vroom het IJ in de winter regelmatig dicht.⁷⁷ In juni 1672 werd de verdediging vanaf het water geregeld voor de aanstaande winter. Op dat moment lagen de schepen op stroom in het IJ, tussen het Blauw hoofd en Kattenburg.⁷⁸ Bij het begin van de

winter moesten alle schepen binnen de bomen (de door een palenrij afgeschermd binnenhaven) op door de havenmeester aangewezen plaatsen worden gelegd, zodat er een vrij schootsveld ontstond. Schepen die dienden voor de stadsverdediging waren daarvan uitgezonderd. Het staande want moest worden afgenomen en om het risico van brand te verminderen moest op de schepen bluswater aanwezig zijn. Op de palenrij werden extra wachthuisjes en kleinere 'sentinel-huisjes' (een type wachthuisje) gebouwd, uitgerust met klokken om alarm te kunnen slaan bij brand.⁷⁹ De compagnieën van de schutterij dienden zoals gebruikelijk in de winter bijten te hakken in het ijs van de stadsgracht en het IJ, en ervoor te zorgen dat deze open bleven.⁸⁰ De stad bestelde daarvoor een voorraad ijsbijlen, haken, schoppen, handspaken en ijssporen.⁸¹ Met de VOC en de Admiraliteit werd overlegd hoe de haveneilanden en de magazijnen moesten worden beschermd.⁸² Zij waren verantwoordelijk voor de bijten nabij hun terreinen.⁸³ Toen in december 1672 hevige vorst inzette, werd een bijt in het IJ gemaakt en

8. Nicolaas van der Heyden, plan voor de verdediging van Amsterdam bij strenge vorst, 1673 (Stadsarchief Amsterdam)

een tweede buitenbijt, waarin bewapende platte schuiten werden gelegd (afb. 8). ‘Van daagh heeft men begonnen het IJ open te bijten en wert hetselve met bogten in manier als de graften om bolwerken loopen gemaakt, om daarin 12 uytleggers in te leggen die op malkanderen zullen flankeren’, schreef de Amsterdamse schutter Lucas Watering op 22 december in zijn dagboek. Een week later werd het IJ opnieuw opengehakt, de buitenbijt door gildeleden en weesjongens.⁸⁴ Ook de Amstel werd opengehouden. Met Michiel de Ruyter werd overlegd over een ‘dwarsbijt’ over het IJ, van Waterland of de Volewijk naar het Funen.⁸⁵ In februari 1673 werd inderdaad een bijt dwars over het IJ gehakt.⁸⁶

INUNDATIES EN BUITENWERKEN

De militaire kracht van Amsterdam lag niet zozeer in zijn vestingwerken, maar in zijn ligging in het landschap. De laaggelegen veenontginningen en droogmakerijen rond de stad konden binnen zeer korte tijd onder water worden gezet (afb. 9). Amsterdam had

– ook internationaal – de reputatie ‘sterck ende onwinbaar’ te zijn, door zijn ligging: ‘men kanse behendichlijk ende ghemacklijck seer wijdt ende breedt in ’t water setten’, aldus koopman en geschiedschrijver Lodovico Guicciardini in 1567.⁸⁷ Twee zaken waren daarbij essentieel: een optimaal beheer van de zich steeds wijzigende waterstaatkundige situatie, en de verdediging van de hooggelegen dijken en polderwegen die in deze omstandigheden de enige begaanbare en daardoor voor aanvallen kwetsbare verbindingen vormden.

Al vanaf mei 1672, toen het Franse leger de Republiek naderde, werd het waterpeil in de boezemwateren van het Hoogheemraadschap Rijnland acht duim (20,88 cm) boven het gebruikelijke zomerpeil gehouden. Zo konden eventuele inundaties sneller worden uitgevoerd.⁸⁸ De eerste inundaties volgden op 13 juni, door het openzetten van de sluizen in Amsterdam en het uitnemen van de deuren van de Ipenslotersluis in de Diemerzeedijk. Dat had niet het gewenste effect, mede doordat Amstelveense boeren door het maken van een

9. Uitsnede van de overzichtskaart van de inundaties rond Amsterdam in 1672-1673, met daarop aangeduid de schansen dicht bij de stad (dichte cirkels, zie afb. 10) en andere versterkingen (*Geschiedkundige atlas van Nederland*)

opening in de Amstelveenseweg het water weer lieten wegvloeien.⁸⁹ Op 20 juni, toen het Staatse leger Utrecht vanwege de nadering van de Franse troepen had ont-ruid, werd drastisch ingrijpen onvermijdelijk. De ringdijken van de Bijlmermeer en de Watergraaf-smeer, de Diemerzeedijk, de Amsteldijk en de Veendijk (Amstelveenseweg) werden doorgestoken. In de inundatiegaten werden schouwen gelegd om passanten over te zetten.⁹⁰ Zo was de stad aan de oost- en zuidzijde beschermd. Drie dagen later klaagden de eigenaren van de kruitmolens aan de Overtoom dat bij een verdere stijging van het waterpeil hun productie zou stilvallen. Men besloot geen water meer in te laten, maar er wel voor te zorgen dat de sloten onzichtbaar bleven.⁹¹ Voor een naderend vijandelijk leger was op goed

geluk door het water waden geen reële optie, zeker niet met zwaar geschut. Op 26 juni werden ook de polders ten westen van de stad geïnundeerd door het doorsteken van de Haarlemmerdijk en het zandpad langs de trekvaart in het noorden, en de Sloterweg in het zuiden.⁹² In de 'lage weg op Haerlem' – het jaagpad langs de trekvaart – werden zeven doorsnijdingen aangebracht; een achtste werd achterwege gelaten, zodat de westelijker gelegen Oostdorpse (Osdorper) en Middelveldse polders werden gevrijwaard van inundatie.⁹³ Daarmee was de stad aan drie zijden beschermd. Op 27 juni stond het water hoog genoeg; ingenieur Andries Du Mont adviseerde om de sluisen in de stad bij hoogwater te sluiten. Het Haarlemmermeer moest op hetzelfde peil worden gebracht als de geïnundeerde

polders rond Amsterdam, zodat een samenhangend watersysteem zou ontstaan.⁹⁴ Op 29 juni werd besloten de deuren weer terug te hangen in de Ipenslotersluis en het nabijgelegen inundatiegat af te dammen tot boven hoogwaterniveau, om verdere instroom bij springvloed of noordwestenwind te voorkomen.⁹⁵

Begin juli werden ook de zuidelijker gelegen polders van de Ronde Venen bij Uithoorn en Mijdrecht onder water gezet. Op 4 juli kreeg de opzichter van de stadsgraaf- en modderwerken Jan Hendricksz van den Bergh de leiding over twintig gravers en twintig soldaten, met de opdracht de dijken langs de Drecht door te steken. Als hij de sluis van de Mijdrechtse Polder kon bereiken, moest hij daarvan de deuren uitnemen. Maar eerst moesten ze wachten op versterking; om de grondwerkers te beschermen tegen aanslagen door boeren uit Amstelland werd een compagnie ruiters en soldaten naar Ouderkerk gestuurd. Wanneer het inundatiegat klaar was, moest Jan Hendricksz een inschatting maken van 'de humeuren van de boeren'. Als hij dacht dat ze het gat weer zouden dichtmaken, moest hij de twintig soldaten achterlaten om de dijk te bewaken en tegen de omwonenden op te treden.⁹⁶ Boeren kregen na inundaties altijd schadevergoeding, maar soms moest Amsterdam de plattelandsbevolking, desnoods met geweld, zijn wil opleggen voordat de vijand zelfs maar in zicht was. In Mijdrecht kwam het daadwerkelijk tot een schermutseling, waarbij een soldaat werd gedood en drie of vier soldaten door de boeren gevangen werden genomen.⁹⁷ Ten westen van de stad hadden boeren de inundatie gesaboteerd door de Veendijk door te steken, zodat het water wegliep naar het Haarlemmermeer.⁹⁸ De waterlopen die uitmondten op de Amstel en Mijdrecht werden door palenrijen en het afzinken van schepen onbevaarbaar gemaakt.⁹⁹

Op 11 juli 1672 stelde men vast dat het peil in de Sloterpolder niet verder omhoog hoefde.¹⁰⁰ Op 22 juli besloot men de sluizen bij eb weer open te zetten en de poldermolens te laten malen, zodat het peil in de geïnundeerde polders omlaagging. De polders bleven wel dras liggen.¹⁰¹ Begin augustus moesten alle sluizen in de stad gesloten blijven, omdat het water 'buijtengemeen [was] gewassen'.¹⁰² Begin september – de regentijd kwam eraan – zette men in overleg met de stadhouder de sluizen open om het zoute water te lozen en de polders met regenwater dras te houden.¹⁰³ Zo moest de schade aan de landerijen worden beperkt. Om het hogere buitenwater in de winter tegen te houden, werden de doorsnijdingen in de Diemerzeedijk bij bolwerk Jaap Hannes en bij Muiden beter afgesloten.¹⁰⁴ Ook het zandpad langs de Haarlemmertrekvaart werd gesloten.¹⁰⁵ Hetzelfde gebeurde in de Amstelveenseweg.¹⁰⁶ Deze herstelwerken werden ten laste gebracht van de polderbesturen.¹⁰⁷

VAARTEN EN WEGEN

Een ander probleem dat moest worden opgelost, was het afsluiten en beveiligen van de (water)wegen, of 'accessen', tussen de inundaties die toegang gaven tot Amsterdam. In juni 1672 bekeek men of de Nieuwe Vaart moest worden dichtgeheid met palissaden.¹⁰⁸ Dat werd niet nodig geacht, maar er werd wel een zwaarbewapend schip met tien kanonnen en 36 soldaten bij Jaap Hannes gelegd.¹⁰⁹ Dezelfde vraag werd gesteld over het Volkert Douwesgat, ten oosten van Zeeburg, en de Kostverlorenvaart, op diverse plekken.¹¹⁰ Het eerste werd inderdaad dichtgezet.¹¹¹ Ook de Overtoom werd dichtgeheid.¹¹² Op 9 juli gebeurde dit met alle sloten die uitkwamen op de stadsgracht.¹¹³ In het Nieuwe Diep werd een schuit met stenen afgemeerd, die men op elk gewenst moment in de ringvaart van de Watergraafsmeer kon afzinken.¹¹⁴ In juli werden alle vaarten richting het Sticht gepalissadeerd of met zinkers versperd, om te voorkomen dat vijandelijke troepen via de Amstel of de Kromme Mijdrecht zouden varen.¹¹⁵ Op 5 augustus bespeurde men 'onraad' bij de Boerenwetering; ook die werd afgesloten.¹¹⁶

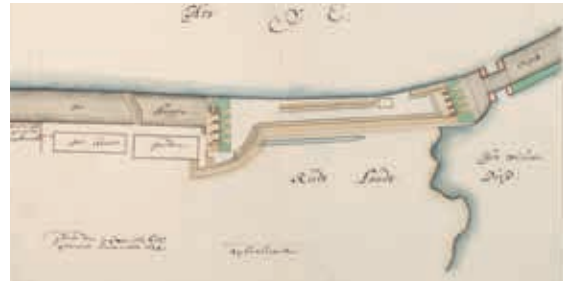
Hans Bontemantel, president-schepen en waarnemend schout, kreeg opdracht de toegangen naar Amsterdam met schepen te beveiligen.¹¹⁷ Meerdere vlotschuiten konden aan elkaar worden gekoppeld en van geschut voorzien.¹¹⁸ Op de Amstel lagen bewapende schepen.¹¹⁹ Deze lagen op meerdere locaties, ook verder van de stad, waar de Bijleveld, de Mijdrecht en andere vaarten op de Amstel uitkwamen.¹²⁰ Op de Kromme Mijdrecht werden uitleggers gesitueerd.¹²¹ Men overwoog ook schepen op het Haarlemmermeer en bij de Omval te leggen.¹²² In de winter kwamen er bewapende schepen op de Zuiderzee.¹²³

SCHANSEN ROND DE STAD

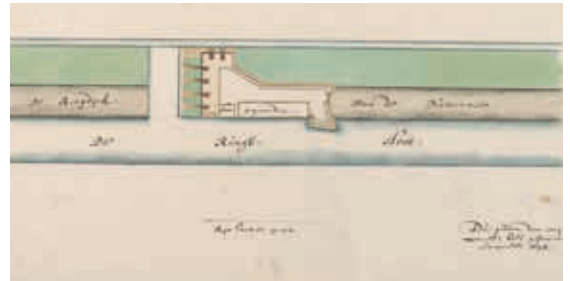
Vanaf 20 juni 1672 werden naar ontwerp van ingenieur Du Mont kleine schansen (retranchementen) aangelegd om de 'accessen' en de inundatiegaten te verdedigen (afb. 10).¹²⁴ In totaal ging het om zes versterkingen aan de oost- en zuidzijde van de stad en twee voorwerken van de stadswal. Aan de oostzijde werden schansen gelegd op de Diemerzeedijk en de ringdijk van de Watergraafsmeer. Aan de zuidzijde verdedigde een groep van drie dicht bij elkaar geplaatste schansen de toegangen over de ringdijk van de Watergraafsmeer, de Weesperzijde, de Amsteldijk en de Amstel, die door een palenrij (waarin een doorvaartopening) was versperd. Een schans op de Amstelveenseweg, even ten zuiden van de Overtoom, bestreek ook het water van de Schinkel en de daarnaast gelegen weg naar Sloten.¹²⁵ Buiten de Haarlemmerpoort kwam een groot voorwerk dat zowel de Spaarndammerdijk als de weg en trekvaart naar Haarlem afschermd. Ter bescherming van de Leidsepoort werd als eerder vermeld een ravelijn aangelegd. Daarbuiten werd begin augustus

10. Zes schansen buiten Amsterdam, opgemeten en getekend door Cornelis Koel, 1674 (Stadsarchief Amsterdam)

Schans op de Diemerzeedijk tussen herberg Jaap Hannes en de Ipenslotersluis

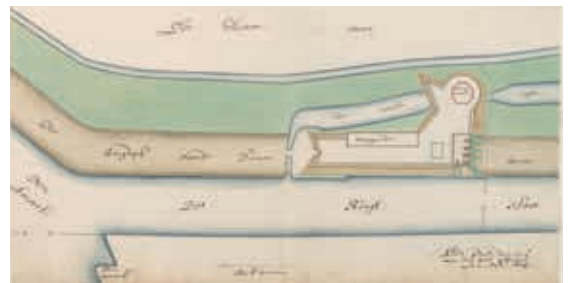
Schans op de Ringdijk van de Watergraafsmeer bij het Nieuwe Diep. Duidelijk zichtbaar is het gat in de dijk waarmee de Watergraafsmeer onder water was gezet

Schans op de hoek van de Weesperzijde en de Ringsloot van de Watergraafsmeer

Schans op de Ringdijk van de Watergraafsmeer bij de Omval. Een watermolen van de Watergraafsmeer – een voortreffelijk uitzichtpunt – was in de schans opgenomen

Schans op de Amsteldijk tegenover de schans bij de Omval. Een palenrij met afsluitbare doorvaartopeningen blokkeerde de Amstel. Het inundatiegat in de dijk was in 1673 dichtgezet

Schans tussen de Amstelveenseweg en de Schinkel. De versterking was aangelegd rondom herberg 'De Plaets Rojael' en de daarachter gelegen hoedenmakerij. Links het onder water gezette 'Verdroncken Landt'. Het inundatiegat was in januari 1673 gedicht en een brug maakte passerend verkeer mogelijk

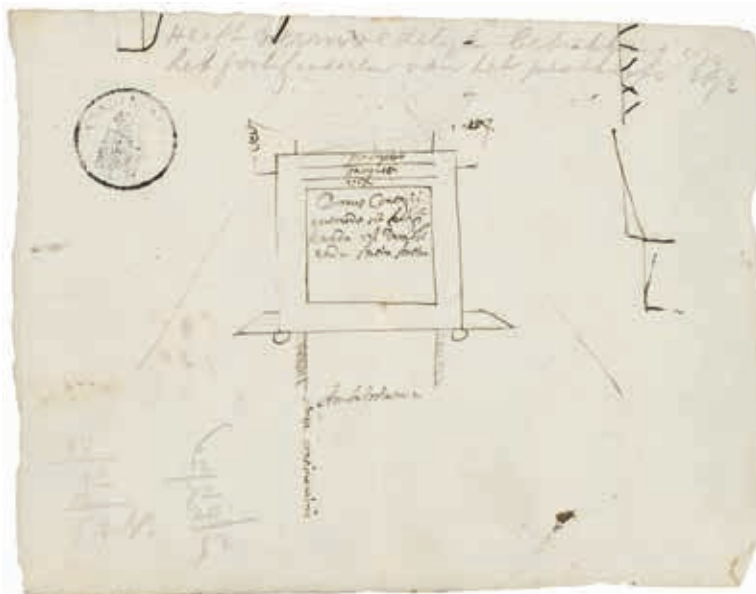
een vrij schootsveld gecreëerd door de aan de Overtoom gelegen huizen tussen de Leidsepoort en de eerste kruitmolen te slopen en de bomen om te hakken.¹²⁶ Al op 11 juni 1672 had men onderzocht of het Pesthuis bij de Overtoom 'tot een schans of fortificatie' kon worden verbouwd (afb. 11).¹²⁷ Dit werd kennelijk niet geschikt bevonden, omdat het te ver van de vaart af lag.

Op 26 juli werd overwogen de bouw van de buitenwerken tot nader order stil te leggen, maar men besloot ze toch af te maken volgens het ontwerp van Du Mont.¹²⁸ Naar elk van de werken werden schepen met zand gestuurd.¹²⁹ De inrichting van de schansen kwam stapsgewijs tot stand. Vrijwel elke post kreeg een onderkomen voor de bezetting in de vorm van een wachthuis dat was voorzien van bedden en rustbanken.¹³⁰ Verder stond in elk werk een kruithuis. De bezetting bestond uit konstabels (kanonnières) en musketiers (schutters). In februari 1673 werden de buitenposten bezet met in totaal zeshonderd man.¹³¹ Daarvan lagen er honderd in de schans op de Diemerzeedijk en vijftig in de andere posten dicht bij de stad.¹³² Net als de andere werken werd de post aan de Overtoom voorzien van geschut. Men hield rekening met de mogelijkheid dat de schans in vijandelijke handen zou vallen. Omdat dan grote schade aan de stad kon worden toegebracht, werden alleen kanonnen van beperkt kaliber geplaatst.¹³³ Uit een notitie van stadsingenieur Jacob Bosch blijkt dat het ging om acht- en twaalfponders.¹³⁴ Begin november 1672 plunderden Franse troepen Wilnis, Waverveen en dorpen in de omgeving. Dat was aanleiding voor Amsterdam om ook in Ouderkerk en aan de Voetangel schansen met bezetting te plaatsen.¹³⁵ Al in juni waren schansen aangelegd bij Uithoorn en aan de Kromme Mijdrecht. Van de twee werken bij Uithoorn construeerde men aanvankelijk alleen het naar de vijand gerichte gedeelte. In november, toen duidelijk was dat een strenge winter een omtrekkende aanval over het ijs mogelijk zou maken, werd besloten ook de achterzijde te versterken (afb. 12).¹³⁶ De schansen dicht bij de stad werden eveneens pas in tweede instantie aan de achterzijde gesloten.

Na de val van Naarden ging de Vecht functioneren als buitenste linie, als 'voormuur' van Amsterdam. Het stadsbestuur zette zich in om Muiden, Weesp, de Hinderdam en Nieuwersluis in staat van defensie te brengen.¹³⁷ Het werkte samen met Johan Maurits van Nassau, bevelhebber van Muiden, en stuurde niet alleen bouwmaterialen, gravers, timmerlieden en administratief personeel, maar ook de stadsmeesters om werken uit te voeren.¹³⁸ Later werden ook militairen ingezet.¹³⁹

TERUG NAAR NORMAAL

In oktober 1673, nadat Naarden 'door Gods zegen [...] onder subjectie van den staet' was gebracht, werd het

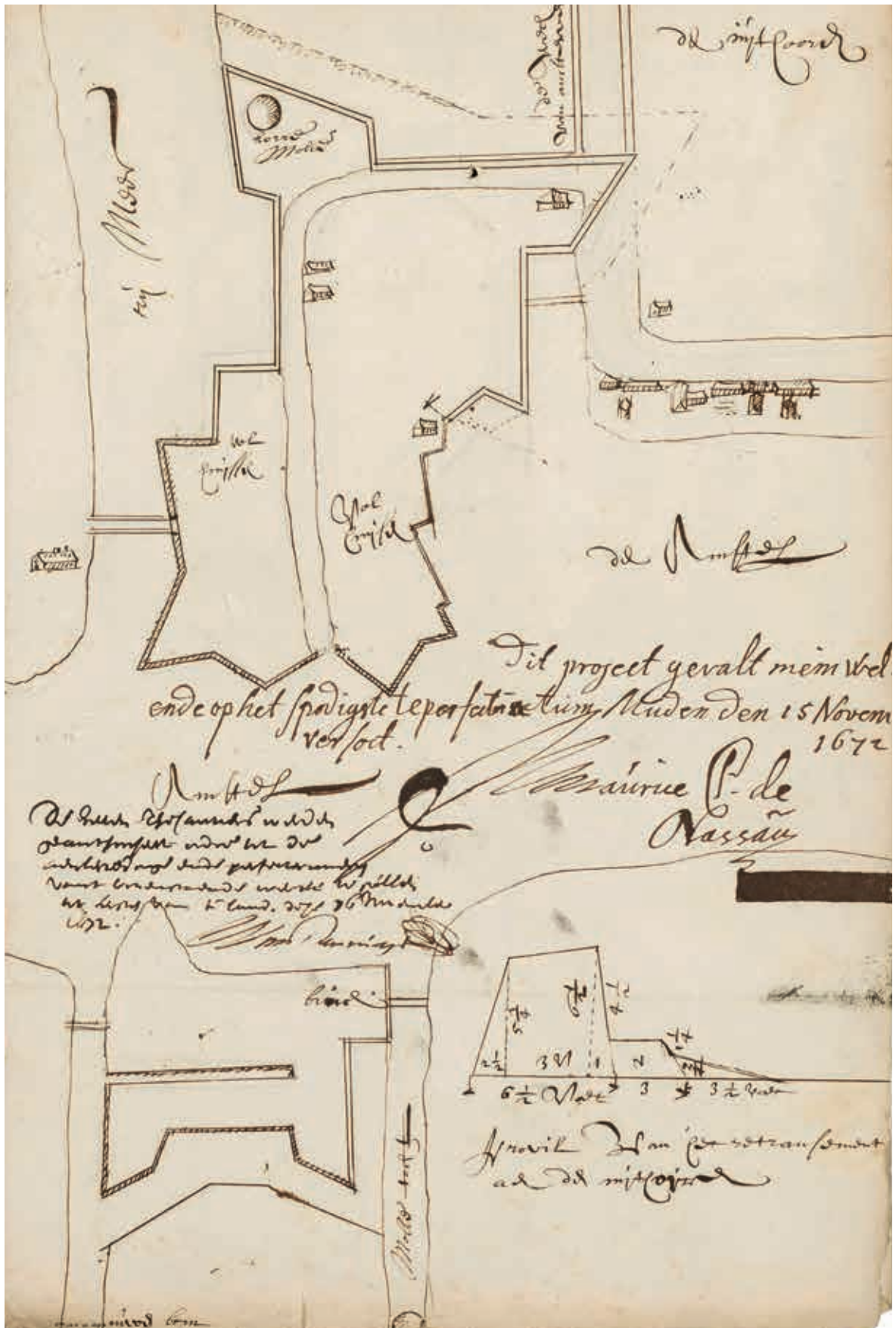
11. Ontwerp voor de fortificatie van het Pesthuis bij de Overtoom, 1672, met aan de stadskant twee halve bolwerken en aan de westkant twee hele bolwerken. Het opschrift vermeldt dat het gebouw *statim statim* (onmiddellijk ogenblikkelijk) moet worden gefortificeerd of gesloopt. Geen van beide is gebeurd (onbekende vervaardiger, Stadsarchief Amsterdam)

geschut uit de schansen gehaald en werd door middel van overgangen met planken verkeer mogelijk gemaakt.¹⁴⁰ Ook werden de dijken gerepareerd.¹⁴¹ In 1674 werden de schansen afgebroken.¹⁴² Het vrijgekomen bouw materiaal van de gebouwen en het hout van de palissaden, stormpalen, kanonbeddingen en borstweringen werd bij opbod verkocht.¹⁴³ Ook de palenrijen in de waterwegen werden weggehaald, zodat de Nieuwe Vaart, de Kattenburgervaart, de Amstel en de Ringvaart weer bevaarbaar werden.¹⁴⁴

In december 1673 werden de Raampoort en de Zaagmolenpoort opengemaakt.¹⁴⁵ Vervolgens brak men de wachthuizen op de bolwerken af.¹⁴⁶ In 1675 werd een lijst gemaakt van werken die konden worden geslecht. De borstweringen werden van de vesting gehaald. Het geschut bij de toegangswegen bleef staan; de rest mocht weg.¹⁴⁷ Al eerder, op 30 mei 1673, had men besloten om terug te gaan naar de aanpak van het grootste probleem dat in vreedetijd speelde: de waterkwaliteit. Alle middelen werden nu ingezet bij de aanleg van de Amstelsluizen, die ervoor moesten zorgen dat de grachten konden worden gespuid met IJwater.¹⁴⁸ Zo werd de situatie in en rond de stad betrekkelijk snel genormaliseerd. De kosten die Amsterdam had gemaakt voor de verdediging van de Vecht werden gedeclareerd bij de Staten van Holland.¹⁴⁹

CITADEL VAN DE REPUBLIEK

De gang van zaken in het Rampjaar laat zien hoe complex en grootschalig de verdediging van Amsterdam was en welke belangen er speelden. Amsterdam was, meer dan een militaire, een economische grootmacht

12. Jacob Bosch, ontwerp voor het sluiten van de schans rond het dorp Uithoorn en het verbeteren van het hoornwerk op de oostoever van de Amstel, november 1672. De gearceerde delen waren in de zomer van 1672 aangelegd. Maurice P[rince] de Nassau (Johan Maurits van Nassau-Siegen, commandant van Muider) noteerde: 'dit project gevallen mein wel ende op het spo[e]digste te perfect[i]onere[n] versoc[h]t' (Stadsarchief Amsterdam)

13. Kaart van de Stelling van Amsterdam en de bijbehorende forten, zoals in 1880 vastgesteld door de Tweede Kamer. De kaart geeft de forten en de inundatiegebieden weer. Het hoofdkwartier, gevestigd in het Amstel Hotel, is aangegeven met een oranje vlaggetje (Nationaal Archief)

en wist die positie – en de daardoor aanwezige mensen, middelen en materialen – succesvol in te zetten voor de stadsverdediging. Omdat de vierde vergroting nog in uitvoering was, beschikte de stad over een omvangrijke organisatie voor de planning en uitvoering van publieke werken. Een aantal grote aannemers had zich gespecialiseerd in verschillende onderdelen daarvan, zoals grond- of heiwerk. De fortificatie vroeg om voortdurend onderhoud, maar doorgaans werd pas bij oorlogsdreiging bekeken wat er moest gebeuren. Op 10 juni 1672 werden de openbare werken stilgelegd omdat alle middelen nodig waren om de verdedigingswerken op orde te brengen. Het bestuurs- en uitvoeringsapparaat kon bij oorlogsdreiging snel omschakelen en binnen korte tijd konden duizenden werklieden op de been worden gebracht. Om de economische schade zoveel mogelijk te beperken, wachtte men tot het laatste moment met het zetten van inundaties en het afsluiten van de infrastructuur. Maar als het erop aankwam werd snel, flexibel en effectief opgetreden om de stadsverdediging, die gewoonlijk geen prioriteit had, in korte tijd op orde te brengen. De dynamische uitvoering van de inundaties toont aan dat men inspeelde op veranderende situaties, waarbij voortdurend aan *damage control* werd gedaan. Nadat de dreiging was afgenomen, ging men zo snel mogelijk weer terug naar normaal: geïnundeerd land werd drooggelegd, infrastructuur hersteld en buitenposten werden afgebroken. De stedelijke vestingwerken zakten (letterlijk) terug in hun normale toestand van voortschrijdend verval.

De directe ruimtelijke effecten van dit alles waren van korte duur. De stadswal werd weer ingezet voor allerhande niet-militaire functies, en raakte in verdedigend opzicht achterhaald. Met de buitenposten verdwenen alle defensieve voorzieningen uit het landschap rond Amsterdam. Het stadsbestuur vertrouwde blijikbaar op het defensieve concept dat in 1672 weliswaar niet offensief was getest, maar waarvan de afschrikwekkende werking zich duidelijk had bewezen. Dit concept bleek ook snel en praktisch uitvoerbaar. Van de in 1674 vervaardigde plattegronden van de zeven schansen zijn twee series bewaard gebleven, waarvan één in een stedelijk kaartboek. Hieruit blijkt dat men de blauwdrukken voor een dergelijke verdediging op het stadhuis had klaarliggen voor een volgende gelegenheid. Dit is congruent met de politiek van de Staten van Holland, die na het Rampjaar besloten de Hollandse Waterlinie een meer permanent karakter te geven.¹⁵⁰ Het verdedigingsconcept uit 1672 heeft model gestaan voor alle latere verdedigingslijnes: die tegen de Pruisen in 1787, de Kraysen-hoff-linie en de Stelling van Amsterdam (afb. 13). Deze lagen door de toegenomen reikwijdte van het geschut in een steeds wijdere cirkel om

de hoofdstad, maar waren gebaseerd op principes die in 1672 in onderlinge samenhang waren toegepast. In dit opzicht kan het indirecte ruimtelijke effect van het Rampjaar niet worden onderschat.

Maar er was op langere termijn nog een ander gevolg: de militaire uitwerking van het idee dat het voortbestaan van de Republiek samenviel met dat van Amsterdam. Deze leidde tot de introductie van het concept van Amsterdam als citadel van de Republiek, later 'nationaal reduit'.¹⁵¹ Het had in 1672 weinig gescheeld of de toch al dominante positie van Amsterdam binnen de Republiek was verder versterkt.¹⁵² Op 9 juni, toen het Franse leger de grens van de Republiek naderde, schreef raadpensionaris Johan de Witt: '... dat bij sooverre, 't gunt Godt verhoede, den vyandt Nimwegen comt te emporterren, off andersins aldaer door te breecken, wij *sedem imperii* behooren te figeeren binnen Amstelredam, aldaer nevens de staetsgewyse vergaderinge van H.H.M. [de Staten-Generaal] ende H.E.G.M. [de Staten van Holland en West-Friesland], met subalterne collegien daeraen dependende, alle het voorraet van canon, waepenen, enz., te brengen, ende uyt die plaetse, als het harte, alle de l eden, soo veel mogelyck, hulpe ende secours toe te brengen, ende onder Godes genaede den vyandt het landt tot de uytterste man toe met eene Batavische constantie te disputeren.'¹⁵³ Naast het economische centrum zou Amsterdam ook de residentie worden van alle belangrijke bestuursorganen van de Republiek, in elk geval tijdelijk. Maar het kwam er niet van: De Witt werd op 20 augustus vermoord en Willem III werd stadhouder van Holland. Daarmee was een verdere concentratie van bestuurlijke en economische macht in Amsterdam van de baan. De door De Witt geschetste gang van zaken lijkt opvallend veel op die in de tweede helft van de negentiende eeuw, toen Amsterdam in de Vestingwet werd aangewezen als nationaal reduit.¹⁵⁴ Het is niet uitgesloten dat de gang van zaken rond het Rampjaar en het idee van De Witt daarbij als uitgangspunt werden genomen: het citaat van de laatste is afkomstig uit het standaardwerk over de verdediging van de Republiek in het Rampjaar door J.W. van Sypesteyn en J.P. de Bordes uit 1850. Beide auteurs waren officier bij de genie; zij deden hun onderzoek niet alleen uit historische interesse; hun 'bedaarde en ernstige nasporingen' gaven inzicht in de geschiedenis om 'de klippen aan te wijzen, die het nageslacht zal hebben te vermijden' en 'met grond tot de toekomst te besluiten'.¹⁵⁵ De heren keken naar het verleden om die kennis te kunnen toepassen in hun eigen tijd van technische innovaties en veranderende politieke verhoudingen in Europa. Zo was de Republiek ook in militair opzicht een inspiratiebron voor de inrichting van het negentiende-eeuwse koninkrijk.

NOTEN

- 1 Een uitzondering is het recente boek over Utrecht: R. de Kam, *De ommuurde stad. Geschiedenis van een stadsverdediging*, Amsterdam 2020. Zie over de ontwikkeling van de legerorganisatie en de militaire logistiek vooral het standaardwerk: O. van Nimwegen, *Deser landen krijchsvolck. Het Staatse leger en de militaire revoluties (1588-1688)*, Amsterdam 2006.
- 2 Hierbij is vooral gebruik gemaakt van de resoluties van de belangrijkste bestuurscolleges van de stad: de burgemeesters, de oud-burgemeesters, de thesauriers en de vroedschap. Het eerste fungeerde als dagelijks bestuur, het tweede (gevraagd en ongevraagd) als adviesraad. De thesauriers waren op dagelijkse basis opdrachtgever van de fortificatiewerken; meer overkoepelende besluiten werden ter beoordeling en vaststelling aan de vroedschap voorgelegd. Verder is gebruik gemaakt van beeldmateriaal, deels uit het archief van de thesauriers. Het archief van de stadsfabriek, de uitvoerende organisatie, is grotendeels verloren gegaan. Of er ooit archief is gevormd door particuliere aannemers is niet duidelijk; in elk geval is daar niets van overgeleverd.
- 3 Anon., *Description de l'hôtel impérial des invalides et du tombeau de l'empereur Napoléon Ier*, Parijs 1853; J. Barreau et al., *L'oeuvre relevé de Joseph Parrocel. Peintures murales aux Invalides*, Dijon 2005.
- 4 Zie over de verbeelding van de Hollandse oorlog ook: T. Schulte, 'De glorierijke verbeelding van het rampjaar. Adam Frans van der Meulen "en voyage"', in: E. Kleijn e.a. (red.), *Op weerstand gebouwd. Verdedigingslijnies als cultureel erfgoed*, Zwolle/Zeist 2004, 74-83.
- 5 Het Hôtel de Lionne, in 1661 aan de Rue Neuve-des-Petits-Champs (nu Rue des Petits-Champs) gebouwd naar ontwerp van Louis Le Vau, werd in de achttiende eeuw omschreven als 'famous for its paintings': T. Nugent, *The Grand Tour*, deel IV, Londen 1749, 61. Het gebouw werd in 1827 gesloopt, het schilderij van Bakhuizen hangt nu in het Louvre: B. Bakker en E. Schmitz, *Het aanzien van Amsterdam. Panorama's, plattegronden en profielen uit de Gouden Eeuw*, Bussum/Amsterdam 2007, 135-136; E.W. Moes, 'Een geschenk van de stad Amsterdam aan den marquis De Lionne', *Oud-Holland* 11 (1893), 30-33. Voor het archiefstuk: Stadsarchief Amsterdam (SAA), 5024, Archief van de Burgemeesters, inv.nr. 2, Resoluties Burgemeesters (1649-1698), fol. 155-155vo (3 november 1665).
- 6 Bakhuizen kreeg maar liefst vierhonderd dukaten voor het schilderij: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 3, Resoluties Thesaurieren, fol. 89 (13 juli 1666). Het bevindt zich tegenwoordig in de collectie van het Louvre: collections.louvre.fr/en/ark:/53355/clo10063552 (geraadpleegd 24 mei 2022).
- 7 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap, inv.nr. 26, Resoluties Vroedschap, fol. 19vo-20 (20 januari 1668).
- 8 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap, inv.nr. 27, Resoluties Vroedschap, fol. 173vo-174 (7 december 1671).
- 9 Op 6 april 1672 had Lodewijk de Republiek de oorlog verklaard. Voor een gedetailleerde analyse van de oorlogvoering op basis van archiefbronnen: J.W. van Sypesteyn en J.P. de Bordes, *De verdediging van Nederland in 1672 en 1673*, 's-Gravenhage 1850. Meer toegespitst op de toestand in Amsterdam: A.W. Kroon, *Amsterdam in 1672. Historische schets der 'bange dagen'*, Amsterdam 1888. De stadsarcheologen hebben onderzoek gedaan naar de omwalling: R. Jayasena en J. Veerkamp, 'De Amsterdamse vestingwerken en het Rampjaar 1672', in: V. van Rossem, G. van Tussenbroek en J. Veerkamp (red.), *Amsterdam Monumenten & Archeologie* 7, Amsterdam 2008, 91-103; J. Gawronski en J. Veerkamp, *De 17de-eeuwse vestingwerken van Amsterdam. Vijf Archeologische Begeleidingen en een IVO op zes locaties langs de vestingwerken van Amsterdam (2008-2015)*, Amsterdamse Archeologische Rapporten 98 (2017).
- 10 C.A. de Bruin en W.H. Schukking, *Naarden 1350-1950. De geschiedenis van een Nederlandse Vesting*, Leiden 1950, 43-44.
- 11 J.E. Abrahamse, *Metropolis in the Making. A Planning History of Amsterdam in the Dutch Golden Age*, Turnhout 2019, 173-174.
- 12 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 3, Resoluties Thesaurieren, fol. 16 (28 februari 1665).
- 13 Matthias Dögen en Branden (1605-1672) was afkomstig uit Brandenburg en was de auteur van een vestingbouwkundig traktaat: M. Dögen, *Architectura militaris moderna*, Amsterdam 1647. Hiervan kwamen ook Duits- en Franstalige edities op de markt.
- 14 SAA, 5023, Archief van de Burgemeesters: Groot Memoriaal, inv.nr. 5, fol. 179-180 (11 november 1665). Dögen werd in 1666 betaald voor zijn adviezen: SAA, 5024, Archief van de Burgemeesters, inv.nr. 17, Dagelijkse Notulen Burgemeesters, fol. 58 (18 januari 1666). Niet alle defecten werden door Dögen vastgesteld: de Outewalerweg (de huidige Linnaeusstraat) moest in 1667 worden rechtgetrokken, zodat die vanaf de stadswal met geschut worden bestreken: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 3, Resoluties Thesaurieren, fol. 121-126vo (17 maart 1667). Dat was aan het eind van dat jaar nog niet klaar: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 3, Resoluties Thesaurieren, fol. 166vo-168vo (12 december 1667).
- 15 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 58vo (28 juni 1672). Hierbij werd aangetekend dat dit pad bij gebrek aan zand met zaagsel moest worden aangelegd. Daartoe werd besloten op 10 augustus: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 83 (10 augustus 1672).
- 16 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 3, Resoluties Thesaurieren, fol. 166 (12 december 1667).
- 17 In 1667 moest deze bij de Leidsepoort alweer worden verhoogd: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 3, Resoluties Thesaurieren, fol. 165 (12 december 1667).
- 18 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 20vo (17 maart 1672).
- 19 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 24vo (6 april 1672).
- 20 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 72vo (15 juli 1672).
- 21 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 72vo (16 juli 1672).
- 22 SAA, 5023, Archief van de Burgemeesters: Groot Memoriaal, inv.nr. 6, fol. 70vo-71 (22 juni 1672).
- 23 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 104 (1 november 1672). Het ging om Otto Jeuriaensz en Dirck de Goyer, twee aannemers die vaker grote grondwerken uitvoerden voor de stad.
- 24 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 3, Resoluties Thesaurieren, fol. 121-126vo (17 maart 1667); SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 25, fol. 205-205vo (19 maart 1667).
- 25 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 3, Resoluties Thesaurieren, fol. 165 (12 december 1667).
- 26 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 3, Resoluties Thesaurieren, fol. 166vo-168vo (12 december 1667).
- 27 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap, Resoluties, inv.nr. 26, fol. 21 (28 januari 1668).
- 28 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 10 (5 januari 1672); SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 23vo (5 april 1672).
- 29 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 25 (12 april 1672).
- 30 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 40vo (10 juni 1672). Op 19 juni moest de voor het metselwerk noodzakelijke strook grond in de gracht 'met alle macht van volck' worden weggehaald: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 3, Resoluties Thesaurieren, fol. 47 (19 juni 1672); SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren,

- fol. 50 (21 juni 1672). Op 28 juni kreeg Adriaan Dortsman, architect, opdracht om zoveel werklieden aan te nemen als hij nodig achtte om dit werk onder zijn leiding ten noorden van de Haarlemmerpoort uit te voeren: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 58 (27 juni 1672). In september werd de gracht daar verder uitgediept: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 92 (28 september 1672).
- 31 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 97vo (18 oktober 1672).
- 32 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 178-180vo (31 januari 1673); SAA, 5025, Archief van de Vroedschap, inv.nr. 101, Muniment Vroedschap, fol. 144-146vo (31 januari 1673).
- 33 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 138-139vo (11 maart 1673).
- 34 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 154 (20 maart 1673).
- 35 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 40vo (10 juni 1672).
- 36 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 41-43 (10 juni 1672).
- 37 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 58 (28 juni 1672).
- 38 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 61vo (1 juli 1672).
- 39 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 67-68vo (8 juli 1672).
- 40 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 41-43 (10 juni 1672). De stenen borstweringen werden aan de binnenkant aangevuld met aarde: SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 82 (19 juni 1672).
- 41 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 47 (19 juni 1672); SAA, 5023, Archief van de Burgemeesters: Groot Memoriaal, inv.nr. 6, fol. 70vo-71 (22 juni 1672).
- 42 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 80vo (2 augustus 1672).
- 43 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 87vo (31 augustus 1672).
- 44 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 95 (10 oktober 1672).
- 45 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 100 (20 oktober 1672).
- 46 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 119vo (5 december 1672).
- 47 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 122 (31 december 1672).
- 48 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 81 (2 augustus 1672).
- 49 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 224 (8 augustus 1672); SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 83vo (11 augustus 1672). Het was in december klaar; toen kwam er een wachthuis in: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 120vo (15 december 1672). De kazemat bij de Leidsepoort was door bebouwing niet toegankelijk en moest worden vrijgemaakt: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 58 (28 juni 1672).
- 50 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 100vo (20 oktober 1672). Op 22 april 1673 kregen de bazen een extra beloning, omdat ze zo hard hadden gewerkt aan de fortificatie: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 143 (22 april 1673).
- 51 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 18vo (26 februari 1672).
- 52 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 60vo (29 juni 1672).
- 53 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 44vo (15 juni 1672).
- 54 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 94vo (10 oktober 1672).
- 55 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 104 (28 oktober 1672).
- 56 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 178-180vo (31 januari 1673).
- 57 Zie bijvoorbeeld het traktaat van Samuel Marolois uit 1615 (geciteerd in: E. Taverner, *In't land van belofte: in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid in de stadsuitleg van de Republiek 1580-1680*, Maarssen 1978, 71).
- 58 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 36 (7 april 1672).
- 59 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 45 (3 mei 1672).
- 60 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 84 (20 juni 1672); SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 109 (27 juni 1672).
- 61 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 57 (27 juni 1672).
- 62 Een aantal torens werd gepland ten oosten van de Nieuwe Vaart, in de rooilijn, op een stenen onderbouw: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 3, Resoluties Thesaurieren, fol. 47vo (20 november 1665). Ten westen kwam er ook een: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 3, Resoluties Thesaurieren, fol. 48vo (4 december 1665); in maart 1666 moest een bestek worden gemaakt: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 3, Resoluties Thesaurieren, fol. 65 (6 maart 1666). Zie over de kruitmakerij ook: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 43 (10 juni 1672); SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 44 (15 juni 1672); SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 44vo (15 juni 1672); SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 44 (16 juni 1672); SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 46 (16 juni 1672); SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 46vo (17 juni 1672); SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 48 (20 juni 1672). Er kwam nog een extra kruitmolen 'achter de Jodenkerk': SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 62vo (2 juli 1672). In 1672 werd nog gewerkt aan de kruitmakerij in het glashuis: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 71 (13 juli 1672). De gracht eromheen werd uitgediept: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 72 (14 juli 1672). Ook in bolwerk het Blauwhoofd kwam een kruittoren: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 92 (28 september 1672). Over Wittenburg: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 85 (15 augustus 1672).
- 63 Men bekeek of dat in ieder bolwerk of in ieder tweede bolwerk kwam: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 72vo (16 juli 1672).
- 64 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 69 (11 juli 1672).
- 65 Abrahamse 2019 (noot 11), 270-273.
- 66 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 85 (20 juni 1672). In juli waren de huizen buiten de Leidsepoort nog niet gesloopt; afbraak werd nog even uitgesteld: SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 170-171 (16 juli 1672).
- 67 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 61 (30 juni 1672).
- 68 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 87 (21 juni 1672).

- 69 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 149-150 (11 juli 1672).
- 70 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 40vo (10 juni 1672); SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 43vo (14 juni 1672); SAA, 5023, Archief van de Burgemeesters: Groot Memoriaal, inv.nr. 6, fol. 70vo-71 (22 juni 1672). Ook alle kanonnen van particulieren en de Admiraliteit die opgeslagen lagen op de stadswal moesten weg: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 81vo (6 augustus 1672); SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 138-139vo (11 maart 1673).
- 71 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 83vo (11 augustus 1672).
- 72 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 68 (13 juni 1672).
- 73 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 85 (20 juni 1672).
- 74 Idem. De Zaagmolenpoort, de Raampoort en de Bullebaksluis volgden op 28 juni: SAA, 5023, Archief van de Burgemeesters: Groot Memoriaal, inv.nr. 6, fol. 75 (28 juni 1672).
- 75 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 62 (1 juli 1672).
- 76 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 123vo (11 januari 1673).
- 77 J. Buisman (red. A.F.V. van Engelen), *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen. Deel 4 1575-1675*, Franeker 2006 (tweede druk), 713-716.
- 78 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 54 (24 juni 1672).
- 79 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap, inv.nr. 101, Muniment Vroedschap, fol. 118vo-119vo (15 juni 1672). Er werden nieuwe sloten gemaakt aan de bomen aan de IJkant: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 45 (16 juni 1672); SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 48vo (21 juni 1672); SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 120 (13 december 1672).
- 80 SAA, 5023, Archief van de Burgemeesters: Groot Memoriaal, inv.nr. 6, fol. 116vo (27 december 1672).
- 81 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 87vo-88 (6 september 1672); SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 133-133vo (6 februari 1673); Kroon 1888 (noot 9), 15-16. Zie ook: D. Wolfert, *Een ramp voor de Vechtstreek 1672-1673*, Hilversum 2022.
- 82 AA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 29, fol. 83-84 (29 december 1672).
- 83 Bakker en Schmitz 2007 (noot 5), 294 en afb. op 219.
- 84 Bakker en Schmitz 2007 (noot 5), 220 en 293.
- 85 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 29, fol. 84 (29 december 1672).
- 86 SAA, 5024, Archief van de Burgemeesters, inv.nr. 20, Dagelijkse Notulen Burgemeesters, fol. 1 (6 februari 1673).
- 87 L. Guicciardini, *Beschrijvinge van alle de Neder-Landen*, Amsterdam 1612, 211 (Oorspronkelijk: *Descrittione di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania inferiore*, Antwerpen 1567).
- 88 Daartoe waren de sluisen bij Halfweg gesloten. De vroedschap ging akkoord met een tijdelijke sluiting onder voorwaarde dat Haarlem zijn sluisen alleen zou openzetten 'bij nodige schuttinge', opdat de loop van het water niet tot nadeel van Amsterdam werd 'gediversteert': SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 49-50 (13 mei 1672).
- 89 Van Sypesteyn en De Bordes 1850 (noot 9), Tweede gedeelte, 87-93 over de inundaties bij Amsterdam.
- 90 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 104vo (3 november 1672); SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 105 (4 november 1672). Deze werden bij de Overtoom en de Watergraafsmeer vervangen door een bruggetje: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 157vo (11 juli 1673).
- 91 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 94 (23 juni 1672).
- 92 SAA, 5023, Archief van de Burgemeesters: Groot Memoriaal, inv.nr. 6, fol. 74-74vo (26 juni 1672).
- 93 SAA, 5023, Archief van de Burgemeesters: Groot Memoriaal, inv.nr. 6, fol. 79 (11 juli 1672).
- 94 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 110 (27 juni 1672).
- 95 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 124 (29 juni 1672).
- 96 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 63vo-64 (4 juli 1672).
- 97 SAA, 5075, Archief van de Notarissen, inv.nr. 4077, scan 513.
- 98 Kroon 1888 (noot 9), 7.
- 99 Van Sypesteyn en De Bordes 1850 (noot 9), Tweede gedeelte, 72-73.
- 100 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 150 (11 juli 1672).
- 101 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 181-182 (22 juli 1672). De doorsnijdingen werden dichtgemaakt; ook het gat in de Diemerdijk bij Jaap Hannes werd met paalwerk en beschoeiing dichtgezet. Dit werk was bestand tegen het zomerwater, maar zou in de winter niet voldoende zijn: SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 212 (6 augustus 1672). Dat werd opgelost: SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 243 (14 augustus 1672).
- 102 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 212 (6 augustus 1672).
- 103 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 279 (3 september 1672).
- 104 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 279-280 (3 september 1672).
- 105 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 89 (8 september 1672). In december ging het gat weer open. De Sloterpolder begon opnieuw onder water te lopen. Het polderbestuur moest het gat zelf dichten, maar kreeg materiaal van de stad: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 119vo (5 december 1672).
- 106 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 93vo (4 oktober 1672).
- 107 Idem.
- 108 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 52 (23 juni 1672).
- 109 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 97 (24 juni 1672).
- 110 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 57 (27 juni 1672). Voor de lokalisering: S. Fytama, *Christelijke en Stigtelijke Rym-oeffeningen*, Amsterdam 1684, 181.
- 111 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 57vo (27 juni 1672); SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 58vo (28 juni 1672).
- 112 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 61 (30 juni 1672); SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 63 (4 juli 1672).
- 113 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 69 (9 juli 1672).
- 114 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 70 (12 juli 1672).
- 115 SAA, 5023, Archief van de Burgemeesters: Groot Memoriaal, inv.nr. 6, fol. 81 (18 juli 1672).
- 116 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 207 (5 augustus 1672).
- 117 SAA, 5023, Archief van de Burgemeesters: Groot Memoriaal, inv.nr. 6, fol. 69vo (20 juni 1672).

- 118 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 81vo (6 augustus 1672).
- 119 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 81vo (5 augustus 1672); SAA, 5023, Archief van de Burgemeesters: Groot Memoriaal, inv.nr. 6, fol. 87vo (5 augustus 1672).
- 120 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 230 (9 augustus 1672).
- 121 SAA, 5023, Archief van de Burgemeesters: Groot Memoriaal, inv.nr. 6, fol. 90 (23 september 1672).
- 122 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 230 (9 augustus 1672).
- 123 SAA, 5023, Archief van de Burgemeesters: Groot Memoriaal, inv.nr. 6, fol. 120 (19 januari 1673).
- 124 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 84 (20 juni 1672). De dag daarop werd bekeken of in de stad dammen moesten worden geslagen om de nieuwe vergroting te beschermen tegen hoogwater: SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 87-88 (21 juni 1672). In sommige inundatiegaten werden schuiten gelegd om paard-en-wagens te laten passeren: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 49 (21 juni 1672). Voor de toeschrijving aan Du Mont: SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 185 (26 juli 1672). In oktober overwoog men de kosten te declareren bij de Staten: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 97 (15 oktober 1672). In 1675 werd f 51.079, 16, 0 in rekening gebracht bij de ontvanger-generaal, mr. Marten Paeuw, voor fortificatiewerken: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 6, Resoluties Thesaurieren, fol. 44-44vo (9 april 1675). In november werd stads-ingenieur Jacob Bosch naar Ouderkerk gestuurd om daar een schans aan te leggen: SAA, 5023, Archief van de Burgemeesters: Groot Memoriaal, inv.nr. 6, fol. 106vo (5 november 1672).
- 125 Over deze schansen: M. Hamelers en E. Schmitz, 'Zeven kaarten van Cornelis Koel van militaire versterkingen buiten Amsterdam (1674)', *Jaarboek Amstelodamum* 86 (1994), 91-106.
- 126 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 224 (8 augustus 1672). Hier zaten nog juridische adders onder het gras: sommige huizen dateerden van voor 1613 en waren dus legaal gebouwd: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 83vo (11 augustus 1672). De bouwmaterialen werden opgeslagen en getaxeerd ten behoeve van de schadevergoeding: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 84 (11 augustus 1672). Sommige eigenaren die konden aantonen dat hun gebouw van voor 1613 was, kregen schadevergoeding: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 6, Resoluties Thesaurieren, fol. 95 (21 januari 1677).
- 127 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 61 (11 juni 1672).
- 128 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 185 (26 juli 1672).
- 129 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 86vo (25 augustus 1672); SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 87 (31 augustus 1672); SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 90 (13 september 1672); SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 90vo (22 september 1672).
- 130 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 72vo (15 juli 1672). Bij de Diemermeerbrug werd een wachthuis voor honderd soldaten gebouwd: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 73 (17 juli 1672). Daar werden ook rustbanken in gebouwd: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 75vo (20 juli 1672). Op 4 augustus begon men met de kruitkasten aan de schansen: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 81vo (4 augustus 1672).
- 131 SAA, 5024, Archief van de Burgemeesters, inv.nr. 20, Dagelijkse Notulen Burgemeesters, fol. 1 (6 februari 1673). Kort daarop moesten de schansen aan de Amsteldijk en de ringdijk van de Watergraafsmere opnieuw worden opgemaakt, omdat ze kennelijk verzakt waren: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 151vo (2 juni 1673). Dat gold ook voor de Haarlemmerpoort: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 152vo (6 juni 1673).
- 132 Hamelers en Schmitz 1994 (noot 125), 95-96.
- 133 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 223 (8 augustus 1672); SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 237 (12 augustus 1672).
- 134 Hamelers en Schmitz 1994 (noot 125), 96.
- 135 Van Sypesteyn en De Bordes 1850 (noot 9), Tweede gedeelte, 73-74; de Voetangel lag op de plek waar de Bullewijk, de Waver en de Holendrecht bij elkaar kwamen.
- 136 Van Sypesteyn en De Bordes 1850 (noot 9), Tweede gedeelte, 72-73.
- 137 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 130 (1 juli 1672); SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 87vo-88 (6 september 1672); SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 133-133vo (6 februari 1673); Kroon 1888 (noot 9), 15-16. Zie ook: Wolfert 2022 (noot 81).
- 138 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 52 (23 juni 1672); SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 70 (12 juli 1672); SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 78vo (25 juli 1672); SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 98vo (20 oktober 1672).
- 139 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 328 (10 oktober 1672).
- 140 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 29, fol. 246 (9 oktober 1673).
- 141 Zie over de financiering van de Diemerzeedijk: SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 29, fol. 247 (9 oktober 1673).
- 142 Over de schans bij Jaap Hannes: SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 199 (19 juni 1674). Over de andere schansen: SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 30, fol. 57 (25 juni 1674).
- 143 Hamelers en Schmitz 1994 (noot 125), 99-101.
- 144 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 200 (22 juni 1674); SAA 5039-6 (Resoluties Thesaurieren), fol. 14 (12 november 1674).
- 145 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 29, fol. 292 (4 december 1673). Op 22 juli 1672 was de zaagmolenaars ten westen van de stad toegezegd dat de Bullebaksluis en de Zaagmolenpoort zo snel als de situatie het toeliet weer zouden worden geopend: SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 28, fol. 183 (22 juli 1672).
- 146 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 198vo (14 juni 1674).
- 147 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 6, Resoluties Thesaurieren, fol. 26vo-28vo (28 januari 1675).
- 148 SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 149 (30 mei 1673); SAA, 5039, Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 5, Resoluties Thesaurieren, fol. 151vo (2 juni 1673).
- 149 SAA, 5025, Archief van de Vroedschap: Resoluties, inv.nr. 29, fol. 211 (11 september 1673).

- 150 Joep van Hoof, 'Een harnas voor de hoofdstad. De Stelling van Amsterdam in militair-historisch perspectief', in: P. Vesters (red.), *De Stelling van Amsterdam. Harnas voor de hoofdstad*, Utrecht 2003, 66-111, hier: 68-69.
- 151 Zie hierover: S. de Bruijn en W. Klinkert, 'Het politieke decor van de Stelling van Amsterdam', in: Vesters 2003 (noot 150) 24-65, hier: 48-49.
- 152 Zie over de dominantie van Amsterdam: A.D. Brand, *De wortels van de Randstad. Overheidsinvloed en stedelijke hiërarchie in het westen van Nederland tussen de dertiende en de twintigste eeuw* (diss.), Delft 2012; R.J. Rutte en J.E. Abrahamse (red.), *Atlas van de verstedelijking in Nederland. Duizend jaar ruimtelijke ontwikkeling*, Bussum 2014, 186-209.
- 153 Johan de Witt, raadpensionaris, aan Hiëronymus van Beverningh, gedeputeerde te velde, 9 juni 1672, geciteerd in Van Sypesteyn en De Bordes 1850 (noot 9), 83-84.
- 154 J.E. Abrahamse en M. Kosian, "Als uit- en inlandsch schuim gereet stont in te spatten". De verdediging van Amsterdam van de middeleeuwen tot de Koude Oorlog', *Historisch Tijdschrift Holland* 45 (2013) no. 2, 53-64, 94-95.
- 155 Sypesteyn en De Bordes 1850 (noot 9), v-x.

DR. J.E. ABRAHAMSE studeerde architectuur- en stedenbouwgeschiedenis en promoveerde in 2010 aan de Universiteit van Amsterdam op het proefschrift *De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw*. Hij werkt als onderzoeker bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

E. SCHMITZ werkt als onderzoeker en tentoonstellingsmaker bij het Stadsarchief Amsterdam. Hij studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

De auteurs deden beiden (archieff)onderzoek waarop dit artikel is gebaseerd en schreven de tekst samen.

'BATAVIAN CONSTANCY' THE DEFENCE OF AMSTERDAM IN THE DISASTER YEAR 1672

JAAP EVERT ABRAHAMSE AND ERIK SCHMITZ

Based on archival research, this article describes the actions taken by the city government to put Amsterdam into a state of defence during 1672, the so-called Disaster Year. Particular attention is paid to the spatial consequences of these measures. In the spring of 1672, the Dutch Republic was attacked by an alliance between France, England, Cologne and Münster. The French army's advance was eventually halted on the border of the province of Holland by dint of flooding the polders. In 1673, the tide of the war turned in the Republic's favour, and hostilities ceased in 1674.

In 1659, Amsterdam had embarked on a series of major urban expansion works between the Leidsegracht canal and the IJ inlet. On 10 June 1672, all city works were halted except those on the fortifications. Priority was given to the restoration of the city wall, which had been weakened by subsidence. Outside the wall, a free field of fire was created, and measures were taken to defend the unfortified IJ shore. The city militia was also reorganized.

From June 1672, a semi-circle of low-lying polders around Amsterdam were flooded by opening sluices and breaching dykes. This was done step by step, in a form of dynamic water management that was constantly adapted to the changing circumstances in or-

der to maximize the defensive potential and to minimize the damage. Waterways were blocked off and defended by armed ships. Six fortifications were built on the higher access roads in the immediate vicinity of the city, often close to one of the inundation openings. These were permanently manned. The city government also arranged for the construction of outposts further away, such as in Uithoorn, which were crucial to maintaining the flooding operations. With the river Vecht acting as the first line of defence – the 'outer wall' of Amsterdam as it were – Muiden, Weesp, the Hinderdam and Nieuwersluis were also reinforced with fortifications.

After the recapture of Naarden in 1673, the first steps were taken to return to normality and in 1674-1675 all temporary fortifications were demolished. All defensive structures disappeared from the landscape around Amsterdam. From this point of view, the spatial consequences seem to have been short-lived. However, the 1672 defence concept served as a model for all later defence lines around Amsterdam, the last one being the Stelling van Amsterdam, or Amsterdam Defence Line, in which the capital city functioned as a 'national redoubt'. In this respect the spatial consequences of the Disaster Year cannot be underestimated.